Makale Gönderim Tarihi: 24.11.2022

Makale Yayın Tarihi: 30.12.2022

Araştırma Makalesi

Farabi'nin Tanrı Görüşünde Eski Türk Düşüncesinin İzleri[1]

Tülin AKSOY[2]

Özet

Tanrı düşüncesi insanlık tarihiyle başlayan bir geçmişe sahip olan konular arasında yer almaktadır. İnsan âlemdeki yerini, varoluş amacını, âlem karşısındaki pozisyonunu ve etrafında cereyan eden hadiseleri sorgulamaya başladığı anda, onun ilk olarak tabiatüstü ve yüce bir güçle ilişki kurmaya çalıştığı söylenebilir. Bu bakımdan Yüce Varlık, Aşkın Varlık ve Mutlak Varlık gibi doğaüstü özellikler atfedilerek isimlendirilen Tanrı ile ilgili her mevzunun metafizikte öncelikli sırada yer aldığı görülmektedir.

Türk İslam filozofu Farabi Tanrı konusunu belli prensipler çerçevesinde inceleyen ve sistemleştiren filozofların başında gelmektedir. Farabi, metafizik felsefesinin merkezine Zorunlu Varlık olarak adlandırdığı Tanrı'yı konumlandırmıştır. O'nu varlık ve mahiyeti açısından ele almış ve bunu da aklî bir metot kullanarak gerçekleştirmiştir. Bu sayede Tanrı konusunun sistemli bir şekilde anlaşılmasına katkı sunmuştur. Filozofun böyle bir yaklaşıma sahip olmasında İslam Dini ve Antik Yunan düşüncesinin etkisi olduğu bilinmektedir. Ancak

---

Atıf/Reference: Tülin Aksoy, "Farabi'nin Tanrı Görüşünde Eski Türk Düşüncesinin İzleri", Farabi Felsefe ve Din Bilimleri Dergisi, S. 5, Aralık-2022.

1 Bu makale Farabi Felsefesinde Eski Türk Düşüncesinin İzleri adlı tezden yararlanılarak hazırlanmıştır.

2 MEB, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora öğrencisi, aksoy.tln34@gmail.com
Orcid No: 0000-0003-0321-965X

Farabi'nin Tanrı görüşünde yaşadığı ortamda varlığını devam ettiren Türk kültürünün de tesiri olduğu düşünülmektedir. Çalışmada Farabi ve eski Türk düşüncesindeki Tanrı anlayışları arasındaki benzerlikler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Tanrı, Zorunlu Varlık, Farabi, Eski Türk Düşüncesi, Metafizik.

Abstract

The idea of God is among the subjects that have a history that begins with the history of humanity. It can be said that as soon as a person begins to question his place in the world, his purpose of existence, his position in the face of universe and the events happening around him, he firstly tries to establish a relationship with a supernatural and supreme power. In this respect, it is seen that every subject related to God, which is named by attributing supernatural features such as Supreme Being, Transcendent Being and Absolute Being, takes priority in metaphysics.

The Turkish-Islamic philosopher Farabi is one of the leading philosophers who examines and systematizes the subject of God within the framework of certain principles. Farabi has positioned God, which he calls the Necessary Being, at the center of his metaphysical philosophy. He handled it in terms of its existence and nature and realized this by using a rational method. In this way, he contributed to a systematic understanding of the subject of God. It is known that the religion of Islam and the thought of Ancient Greece have influence on the philosopher's having such an approach. However, it is thought that the Turkish culture, which continues to exist in the environment where Farabi lives in the view of God, is also influential. In the study, the similarities between the understanding of God in Farabi and old Turkish thought will be tried to be revealed.

Keywords: Islamıc Phılosophy, God, Mandatory Asset, Farabi, Old Turkısh Thought, Metaphysics.

İslam düşüncesinde Tanrı konusu, muhtelif ilim adamları tarafından olduğu gibi filozoflar tarafından da ele alınıp yorumlanmıştır. Konunun kendi içindeki zorluğu göz önünde bulundurulduğunda Tanrı'yı belli prensipler çerçevesinde inceleyen ve sistemleştiren İslam filozoflarının başında Farabi gelmektedir. Farabi, felsefî düşüncesinin merkezine Tanrı'nın varlığını ve mahiyetini yerleştirmiş, konunun aklî bir metot kullanılarak anlaşılmasını sağlamıştır.

Türk İslam filozofu Farabi'nin, Tanrı'nın varlığı veya yokluğu ile ilgili herhangi bir sorgulama içinde olmadığı görülmektedir. Filozofun bu yaklaşımında Müslüman olmasının etkisi olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Tanrı'nın varlığını zorunluluk ve yetkinlik ilkeleri çerçevesinde açıklaması filozofun metafizik düşüncesinin dikkat çeken yönlerinden biridir.[3] Bu bağlamda Farabi felsefesinde varlık ve var oluş arasındaki ilişkinin ortaya konulmasında, Tanrı düşüncesinin belli bir sistem içinde incelendiği söylenebilir.

Türk-İslam filozofu Farabi'nin Tanrı hakkındaki görüşlerine geçmeden önce Platon, Aristoteles ve Yeni Eflatunculuğun Tanrı anlayışlarına ve bu anlayışların Farabi'nin fikirlerinin oluşmasındaki etkilerine kısaca değinmek gerekmektedir.

Antik Yunan düşüncesinin öne çıkan filozoflarından biri Platon'dur. Tanrı'nın yaratıcı ve İlk Neden olduğunu ifade eden Platon, Tanrı düşüncesinin temeline "İdealar Öğretisi"ni yerleştirmiştir. Buna göre âlem, ideler ve görünüşler olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Görünüşler âlemi olarak isimlendirdiği dünya ve içindeki varlıklar özlerini idelerden almaktadır. Fizik ötesi boyutta var olan ideler âlemi, duyularla algılanamayan, değişmeyen ve yok olmayan bir âlemdir. Bu âlemdeki ideler sonradan yaratılmayıp ezelî bir özellik taşımaktadır Sonradan meydana gelen görünüşler alemi ise ezeli ve ebedi olmayıp tekrar yokluğa uğramaya mahkumdur.[4]

---

3 Yaşar Aydınlı, Fârâbî, İstanbul, İsam Yayınları, 2008, s.71.

4 İsmail Erdoğan, Hermetik İslam Düşüncesinde Türlerin Efendisi ve Kâmil Tabiat Anlayışı, Ankara, Avrasya Yayınları, 2004, s.56.

İdeler âleminin kendi içinde bir hiyerarşisi bulunmaktadır. Bu hiyerarşinin en üstünde "İyi idesi" yer almaktadır. Tanrı, iyilik idesinden hareketle ve ona bakarak bir mimar gibi evreni yaratmıştır. Platon, "Timaious" adlı eserinde Tanrı'yı "Demiurgos" olarak adlandırmış ve O'nun idelerle ile olan ilişkisini *"…Ne de olsa Tanrı kavranabilen canlıların en güzeline ve her açıdan en kusursuz olanına benzetmek istiyordu ve özü açısından tüm canlıları kapsayıp görülebilir bir canlı varlık yaratmıştır."*[5] şeklinde ifade etmiştir. Demiurgos, iyilik idesine bağlı olarak yarattığı her şeye iyilik, güzellik ve doğruluk gibi özellikler vermiştir. Filozofun Tanrı'nın tek ve mutlak olması, ideler öğretisi ve iyilik ideasından hareketle evrendeki düzeni oluşturması gibi yaklaşımların, Farabi'nin Tanrı anlayışına yansıdığı söylenebilir. Örneğin Platon'un Tanrı'yı iyi, güzel, doğru ve adil gibi özelliklerle nitelemesi, Farabi'nin Tanrı anlayışının oluşmasında İslam inancı ile birlikte önemli bir etken olarak değerlendirilebilir.

Farabi'nin Tanrı anlayışının oluşmasında etkili olan diğer filozof, İslam felsefesinde "Muallim-i Evvel" olarak isimlendirilen ve Antik Yunan düşüncesinin önemli temsilcilerinden biri olan Aristoteles'tir. Onun "Metafizik" adlı eserindeki Tanrı ve Tanrı'nın sıfatlarına dair düşüncelerinin bulunduğu bölümlerde hareket etmeyen, mükemmel, bağımsız, değişmeyen ve bozulmayan ilkenin Tanrı olduğu ifade edilmiştir. Bu ilke, evrenin en dış kısmında bulunan küreyi hareket ettirerek varlıktaki oluş sürecini başlatmıştır. İlk hareket ettiren ve maddeye şekil veren "Muharrikü'l-Evvel" olarak isimlendirdiği Tanrı, evrenin gerçeklik kazanmasını sağlamıştır. Evreni, sebep-sonuç ilkesi doğrultusunda harekete geçiren Tanrı'nın yaratma işini tamamlamasından sonra evrene herhangi bir müdahalesi söz konusu değildir.[6]

Aristoteles'e göre fizikî âleme şekil veren Tanrı, var olan her şeyi kapsamaktadır ve kendisi dışındaki varlıkları hareket ettirecek yetkinliğe sahiptir. Evreni harekete geçiren varlık sırf mekanik bir varlık değil aksine bilinçli bir varlık

---

5 Platon, Timaios, Çev. Furkan Akderin, İstanbul, Say Yayınları, 2015, s.40.

6 Aristoteles, Metafizik, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1996, s.506-507.

olup "sevgi" özelliğine sahiptir. Varlıklar O'nun güzelliğine hayran kalarak içlerinden gelen bir sevgiyle O'na doğru yönelmiş ve bunun sonucunda da hareketi elde etmişlerdir. Dolayısıyla İlk Muharrik'in kendisi sevgi olduğu gibi hareketin kaynağı da sevgidir.[7] Varlıklar da mevcut potansiyellerini gerçekleştirmek için değişim ve dönüşüm içerisinde sürekli hareket ederler. Hareketin kendisinde mükemmel olmayı arzulayan bir düşüncenin veya aklın bulunduğunu savunan Aristoteles'e göre Tanrı, İlk Akıl olarak akletmenin sebebini oluşturmaktadır.[8] Bu bağlamda dünya ile ilgili olan her şeyin ötesindeki "Nous/Tanrı"(akıl, düşünce), varlığın özünün de akıl olmasını sağlayan bir güçtür. Aynı zamanda Nous, objesi kendisinde var olan aktif bir akıl olup düşüncenin düşüncesi olarak kabul edilmiştir.[9]

Aristoteles'in İlk Neden, İlk Akıl ve hareket gibi kavramlarının Farabi kozmolojisinde de yer aldığı söylenebilir. Kendisi Aristoteles'te olduğu gibi Tanrı'yı evrenin oluşumunu gerçekleştiren bir güç olarak kabul etmiştir. Fakat Tanrı'nın evrene ve varlığa gerçeklik kazandırdıktan sonraki pasiflik konusunda ise Aristoteles'ten ayrılmıştır. Farabi metafiziğinde Tanrı'nın her zaman fiil halinde bulunduğunu, var oluşun tüm aşamalarında varlıklarla iç içe ve irtibatlı olarak karşımıza çıktığı söylenebilir.

Farabi'nin Tanrı yaklaşımında etkilendiği bir diğer filozof da Yeni Eflatunculuğun temsilcisi olan Plotinus'tur. Filozof, semavi dinlerin kabul ettiği yoktan yaratan veya Aristoteles'in tanımladığı gibi evrene sadece şekil verici güç olan Tanrı anlayışını kabul etmemiştir. Plotinus, Tanrı'yı her şeye kaynaklık eden ve her şeyin kendisinden sudur ettiği/taştığı bir varlık olarak tanımlamıştır. "Bir" ve "İlk" olarak isimlendirdiği Tanrı, özün ötesinde bulunduğundan bilimin veya sözün nesnesi olamaz. Aynı zamanda O, kendisinde herhangi bileşiğin olmadığı

---

7 S.Hayri Bolay, Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü, Ankara, Nobel Yayıncılık, 2013, s.15.

8 Peter Adamson, Rıchard C. Taylor, İslam Felsefesine Giriş, Çev. Cüneyt Kaya, İstanbul, Küre Yayınları, 2018, s.64-65.

9 Cavit Sunar, İslam Felsefesinin Yunan Kaynakları ve Kozalite Meselesi, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1973, s.56.

basit bir varlıktır. Kendisine yeten, cisim olmayan ve kendisinden sudur eden varlıklara benzemeyen Bir, bölünemez ve parçalara ayrılamaz. Bu bakımdan Bir'in ne olduğunu tam olarak kavramamız mümkün değildir. Ancak O'na "salt iyilik", "yaratıcı ilke" ve "ilk ilke" gibi bazı sıfatlar verilebilir.[10] Yeni Eflatunculuğun "Bir" ve "Birden ancak bir çıkar." ilkesinden hareketle oluşturulan sudur nazariyesinin Farabi'nin metafizik görüşlerine kaynaklık ettiği bilinmektedir.[11] Ancak filozofun hem Aristoteles hem de Plotinus'a ait unsurları olduğu gibi almayıp onları bir araya getirip sentezleyerek kendine özgü bir kozmoloji oluşturduğu ifade edilebilir.

Farabi'nin Tanrı ile ilgili fikirlerinde eski Türk düşüncesinin izlerini sürebilmek adına öncelikle Türk inanışındaki Tanrı kavramına göz atmak gerekmektedir. Türk düşüncesi kaynaklarında yer alan bilgilerin bir araya getirilerek Türklerdeki Tanrı kavramını belli bir çerçeveye oturtmanın, konunun anlaşılmasına katkı sunacağı düşünülmektedir.

Türklerin ilk dönemlerden itibaren yüce, ulu ve soyut bir varlığa olan inançlarını ifade etmek için Tengri kelimesini kullandıkları bilinmektedir. Tengri kelimesi Türk lehçelerinde farklı şekillerde söylenmiştir. Ön Türk dili olarak kabul edilen Sümercede Tanrı anlamında "Dingir" sözcüğü kullanılmıştır. Dingir kelimesi ile Çincede "t'ien" ve Türkçede "döndürmek" anlamına gelen teng- fiil gövdesinden Tengri kelimesinin türemiş olduğu düşünülmektedir.[12]

Sümercedeki 'dingir" kelimesinin "dim/din" ve "gir" kelimelerinin birleşmesinden oluşan bileşik bir sözcük olduğu ileri sürülmektedir. Bunlardan

---

10 Plotinus, Enneadlar, Çev. Zeki Özcan, Ankara, Birleşik Yayınevi, 2011, V, s.100-102.

11 Bir hususun özellikle belirtilmesi lazımdır ki o da şudur: Farabi Yeni Eflatunculuğun Tanrı ile ilgili görüşlerini aslında Aristoteles'e ait görüşler olarak bilmekteydi. Zira Plotinus'un Enneadlar adlı kitabının 4/6. kısımları Esulucya adıyla Arapçaya çevrilmiş ve yazarı da Aristoteles olarak belirtilmişti. Dolayısıyla Farabi, Aristoteles'e atfedilen ancak gerçekte Plotinus'a ait olan fikirleri, Aristoteles'in görüşleri olarak bilmekteydi.

12 Jean Paul Roux, Eski Türk Mitolojisi, Ankara, Bilge Su Yayınları, 2015, s.128.

"dim/din", armağan/bağış; "gir" ise yaratmak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Dingir ile gökleri yaratan, kuşatan ve bağışlayan Tanrı ifade edilmiştir.[13]

Hun Türklerinin de Dingir kelimesine benzer bir biçimde Tanrı için "Tengri" kelimesini kullandıkları görülmektedir. Bununla birlikte Tanrı kelimesinin ilk hecesi ve kelimenin kökü olarak kabul edilen "Tang" sözcüğü, 10.yy Uygur metinlerinde "latif" ve "harika" anlamlarında kullanılmıştır.[14]

Bazı Türk lehçelerinde Tanrı'ya birbirine yakın telaffuzu olan isimler verilmiştir. Örneğin Tanrı'ya Türkmen, Uygur ve Tatar Türkçesinde Tengre, Tengri ve Tenger; Çağatay Türkçesinde Tengri, Kazan Türkçesinde Teri / Tengri ve Altay Türkçesinde ise Teneri gibi isimler verilmiştir. Bu kelimeler zamanla harflerin kalınlaşmasıyla Kırgız Türkçesinde Tangri, Yakut Türkçesinde ise Tanara / Tangara, şeklinde telaffuz edilmeye başlanmıştır.[15]

Türkçe yazılmış kaynaklarda Tanrı kelimesinin başına birtakım sıfatların eklendiği de görülmektedir. Örneğin Göktürk kitabelerinde bazen Tengri ifadesi kullanılırken bazen de Gök Tengri ve Türk Tengrisi ifadeleri yer almaktadır. Bazı kaynaklarda ise Tanrı'ya farklı isimlerin verildiği bilinmektedir. Örneğin Altay mitolojisinde "Kayrakan", Yakut mitolojisinde ise "Ürüng Ayıg Toyon" isimleri Tanrı anlamında kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un Divanu Lügati't-Türk adlı eserinde ise Tanrı'nın niteliklerini belirten Bayat (Ezelî) ve İdi (Sahip, Efendi) gibi birçok kelimenin yer aldığı görülmektedir. Türklerin İslamiyet'e girmesinden sonra çok yaygın olmasa da Çalab/Çeleb adının da Tanrı yerine kullanıldığı olmuştur.[16]

---

13 Dingir kelimesi ile ilgili olarak Z.Velidi Togan "Sümerlerdeki dingir kelimesinin aslı, Moğollardaki "*tenggeri*" den anlaşılacağı üzere "*teng*" ve "*eri*", yani semanın sahibi demek olacağı ve sema manasındaki Türkçe *teng* kelimesinin, Choular vasıtasıyla *tian* şeklinde Çin'e ulaşmış olması pek mümkündür." şeklinde iddiada bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s.27.

14 Durmuş Hocaoğlu, "*Türk İslam Düşüncesi ve Modern Fizik'de Kozmos*",(Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1994, s.41.

15 Hikmet Tanyu, İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, no:148, 1980, s.16,18.

16 Harun Güngör, Türk Din Etnolojisi, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2020, s.22-24; Tanrı'ya verilen Türkçe sıfatlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sunay Deniz, "*Karahanlı, Harezm*

Tanrı'nın isimlendirilmesinde ve telaffuz edilmesinde görülen çeşitliliği, Türklerde çok tanrılı bir inancın varlığına dair bir işaret olarak görmek yerine, tek ve bir olan Tanrı'nın Türk lehçelerindeki telaffuz farklılığı şeklinde yorumlamanın daha doğru olduğu ifade edilebilir. Ayrıca Türklerin zaman içinde farklı dinlere girip çıkmış olmaları da buna bir etken olarak görülebilir. Ancak bu durum, inanç alanında bazı değişiklikleri beraberinde getirmiş olsa da Türklerin hemen her dönemde kendilerine özgü biçimde tek ve yüce bir varlığa inandıkları söylenebilir.

Tanrı düşüncesinin Türklerde görüldüğü erken dönemlerden Farabi'nin yaşadığı asra kadar devam eden sürece tarihsel olarak bakıldığında zamansal bir farklılığın olduğu aşikardır. Ancak bu durumun niceliksel bir sonuç olduğu, buna mukabil her iki düşüncedeki Tanrı yaklaşımında var olan bazı benzerliklerin, zamana bağlı olan uzaklığı ortadan kaldırdığı söylenebilir. Şöyle ki, İslam dini Farabi'nin yaşadığı bölgeye yaklaşık olarak 840 yıllarında girmeye başlamıştır. Ancak bu durum bölgede herkesin bir anda Müslümanlığı kabul ettiği anlamına gelmemektedir. Kaynaklarda Farabi'nin doğduğu ortamda İslam'a girmiş olan Türklerle birlikte bu dine girmeyen Türklerin var olduğunu bilinmektedir. Hatta Farabi'nin ailesinde İslam'ı kabul eden en yakın kuşağın babası veya dedesi olduğu da ifade edilmektedir.[17] Dolayısıyla filozofun içinde yetiştiği ortama İslam gelmeden önce veya yayılmaya başladığında o bölgede yaşayan Türklerin zihinlerinde geleneksel Tanrı inancının var olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Farabi'nin yetişmiş olduğu Otrar bölgesinde İslam'dan önceki inanç ve geleneklerini devam ettiren canlı bir Türk kültürünün olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, Farabi'nin Allah inancını ailesinden hazır olarak aldığı söylenebileceği gibi bu inanca tamamen yabancı olmadığını hatta Tanrı anlayışında eski Türk düşüncesinin izleri olduğu da düşünülmektedir.

ve Kıpçak Türkçesi Eserlerinde Dinî Terimler", (Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Elazığ, 2019.

17 Fahrettin Olguner, Fârâbî, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s.17.

Farabi Düşüncesinde Tanrı Kavramı

Tanrı'nın varlığı ile ilgili herhangi bir tereddüt yaşamayan Farabi, O'nun diğer varlıklardan farklı, mutlak ve aşkın olduğuna inanmaktadır. O, Tanrı'yı sadece dinî duyguların, sevinç, istek ve dertlerin iletildiği ibadet edilen bir varlık olarak görmemektedir. Bu düşüncesini bir adım öteye taşıyan Farabi, Tanrı'yı zihnin akıl yürütme faaliyetine dahil etmiştir. Bununla Tanrı'yı insanların rasyonel zeminde belirli ilkelerle düşünebileceği ve sonunda ulaşabileceği düşünülür bir varlık olarak ortaya koymaya çalışmıştır.[18] Farabi'nin Tanrı yaklaşımını "*Farabi'nin tavsif ettiği Tanrı, ne Eflatun'un Timeus'undaki dünyayı yaratma işine bakan sâni (Demiurge) ne de Aristo'nun gâi hedefi olan, hareketi hâsıl edecek ilk Muharrik'tir. Farabi'de Tanrı mutlak ve mütealdir."* şeklinde ifade etmek mümkündür.[19]

Farabi metafiziğinde Tanrı'nın varlığının aklî yönden sistemleştirilmesi oldukça önemli bir yere sahiptir. Filozofun ontolojiden yola çıkarak oluşturduğu metafizik anlayışı belirli ilkelere dayanmaktadır. Bu ilkelerden biri insan zihninde a-priori özellik gösteren ve kavranması zaruri olan bir varlığın bulunmasıdır. İnsanın varlık ve var oluş arasındaki sebep-sonuç ilişkisini sonsuza kadar devam ettirmesi mümkün olabilir. Ancak söz konusu sebepler silsilesinin sonsuza kadar uzatılması mantıksal bir tutarsızlığı beraberinde getirmektedir. Farabi'ye göre bunu aşmanın en tutarlı yolu varlığı zorunlu olan, yokluğunun düşünülmesi mümkün olmayan ve bütün sebepleri kendinde toplayan bir varlığın olduğu düşüncesidir. Farabi metafiziğinde bu özelliklerin hepsini bir arada bulunduran varlık İlk Sebep, Zorunlu Varlık, İlk Varlık ve Bir olarak isimlendirilen Tanrı'dır.[20]

---

18 Aydınlı, Fârâbî, s.21.

19 Cavit Sunar, İslam'da Felsefe ve Farabî I, İstanbul, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, 2004, s.60.

20 Necip Taylan, İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri, İstanbul, İFAV Yayınları, 2013, s.116; Farabi "Fusûlü'l-Medeni" adlı eserinde "Eğer bir şey bir yokluğa sahipse, o, onun varlığında bir eksikliktir. Eğer o, varlığından başka bir şeye muhtaç olursa, o da varlıkta bir noksanlıktır. Türünde benzeri bulunan her şey, varlıkta eksiktir; çünkü bu sadece, türü içerisinde tek başına var olmak için yeterliliğe sahip olmayan şeyde ve kendisiyle tek başına o varlığın tamamlanmasında yeterli olmayan şeyde mümkündür." ifadesiyle Tanrı'nın hiçbir zaman yokluğunun düşünülemeyeceğini belirtmiştir. s.98.

Farabi, *"…varlığının kendisiyle (bihi), kendisinden (anhu) veya kendisi için (lehu) olacağı bir nedeninin olması mümkün olmayan var olan..."*[21] şeklindeki ifadesiyle Tanrı'yı varlıkların "İlk Neden"i olarak görmüştür. Ona göre evrendeki var oluşun kaynağı "İlk Neden" olmakla birlikte O aynı zamanda "Zorunlu Varlık" olma özelliğine sahiptir. Filozof "Zorunlu Varlık" ile Tanrı'nın özü gereği varlığının zorunluluğunu ve yokluğunun da bir an dahi düşünülemeyeceğini ifade ettiği söylenebilir.

Farabi metafiziğinin önemli bir diğer ilkesi de alemdeki nesnelerin kendilerini varlık sahasına taşıyacak veya var edecek güce sahip olmamasıdır. Bu özelliğe sahip olan varlıklar Mümkün varlık olarak isimlendirilmiş ve onların var olmalarını Zorunlu Varlık'a bağlı olarak gerçekleşmektedir.[22] Dolayısıyla Farabi'de Tanrı alemdeki hem varlık ve var oluşun hem de hareketin kaynağıdır.

Farabi'de Zorunlu Varlık ve Mümkün Varlık kavramlarının ontolojik mertebelere ve mertebelerdeki yetkinliklere işaret ettiği ifade edilebilir. Farabi kozmolojisinde tüm varlıkları içine alacak şekilde yapılan sıralama "Varlıklar Hiyerarşisi" olarak isimlendirilmiştir. Onun bu hiyerarşisinde Zorunlu Varlık, derece ve mükemmellik bakımından en üst mertebededir. O, ezelîdir ve kendisini ezelî kılacak herhangi bir varlığa ihtiyacı yoktur. O, hiçbir şekilde yarattıklarına benzemez, özü ve var oluşu tam olup mutlak anlamda yetkindir, birdir. Mümkün varlıklar ise kendilerini oluşturan parçalara muhtaç olduklarından mürekkep bir var oluşa sahiptirler. Bu varlıklar, Zorunlu Varlık'tan aldıkları paylar nispetinde kendi içlerinde bir statü oluşturmuşlardır. Dolayısıyla mümkün varlıklar noksan olduğu gibi yetkinlik seviyeleri de eksik ve kusurludur.[23]

---

21 Farabi, İdeal Devlet, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s.4; Uyun'ul Mesail, Hilmi Ziya Ülken-Kıvamettin Burslav, Kanaat Kitabevi, s.208.

22 Farabi, İdeal Devlet, s.27.

23 Mehmet Karakuş, "*Fârâbî Düşüncesinde Tanrı'nın Varlığı ve Nitelikleri*", Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.3, S.6, 2017, s.117. Ayrıca Farabi'ye ait olup olmadığı şüpheli olan "Uyûnu'l-Mesâil" adlı eserde konuyla ilgili olarak: "Mevcudatın ikiye ayrıldığını kabul ederiz. Onlardan biri;-zâtı itibariyle- varlığı gerekli olandır ve "Vâcibü'l-Mevcûd" diye isimlendirilir. İkincisi; zâtı itibariyle varlığı gerekli olmayandır, "mümkinü'l-vücud"(Allah'tan gayrı her şey) diye isimlendirilir. Mümkünü'l-vücûd olan bir varlığı yok

Farabi metafiziğinde varlık kavramı zorunlu ve mümkün olan her iki varlık türü için ortak bir payda oluşturuyor gibi görünse de Tanrı'nın basit, bölünemez ve özü itibariyle tam olmasının O'nu mümkün varlıklardan ayıran özelliklerinden biri olduğu söylenebilir.

Farabi metafiziğinde Tanrı için kullanılan "Zorunlu Varlık" kavramı, kendisi dışındaki bütün varlıkların meydana gelmesinin sebebi anlamında kullanılmaktadır. Zorunlu Varlık'ın kendisi dışındaki var oluşa kaynaklık etmesi O'nda herhangi bir eksiklik oluşturmamaktadır. Aksini düşünmek mümkün olduğunda O'nun diğer varlıklardan bir farkı kalmayacaktır. Bu bakımdan Zorunlu Varlık en üstün, tek ve biricik olma özelliği ile diğer varlıklardan önce gelmektedir.[24]

Zâtı itibariyle zorunlu olan Tanrı, herhangi bir şeye muhtaç olmadan sadece kendi özü gereği var olmaktadır. Bu da O'nun ezelî olduğunu göstermektedir. Çünkü Tanrı'nın varlığından önce başka bir varlığın olması mümkün değildir. O'ndan başka mükemmel bir varlığın olması da söz konusu değildir. Dolayısıyla Tanrı, bütün noksanlıklardan uzak ve tamdır.[25]

Farabi'ye göre Tanrı'nın varlığının zorunlu olması aynı zamanda ilk olması, eşi ve benzerinin olmaması anlamlarına da gelir. Çünkü Zorunlu Varlık'ın var oluşu başkalarına veya herhangi bir sebebe bağlı olmadığından O, aynı zamanda İlk Var Olan'dır. O'nun varlıkların ilki olması aynı zamanda var olanların varlıklarının ilk sebebi olması anlamına da gelmektedir.[26] Bundan dolayı Tanrı'nın varlığından daha üstün veya öncesinde bir şeyin var olması mümkün değildir.[27]

---

farz ettiğimizde, yok olur. Bu durum onun muhal olmasını gerektirmez, bir sebep olmaksızın var olamaz. Vâcibü'l-Vücûd başkasına nispetle olmuş olsaydı zâtı itibariyle varlığı mümkün değil, gayrısı itibariyle varlığının gerekli olması gerekirdi.", bkz. Fârâbî, Uyûnu'l-Mesâil, Felsefi Meselelerin Kaynağı, Çev. Şerife Gürel, İstanbul, İnsan Yayınları, 2020, s.47.

24 Farabi, İdeal Devlet, s.27.

25 Hanifi Özcan, Fârâbî'nin İki Eseri Siyaset Felsefesine Dair Görüşler ve Mutluluk Yoluna Yöneltme, İstanbul, M.Ü İFAV Yayınları, 2017, s.72.

26 Farabi, İdeal Devlet, s.23.

27 Farabi, İdeal Devlet, s.5.

Eski Türk Düşüncesinde Tanrı Kavramı

Farabi'nin Tanrı anlayışına kısaca değindikten sonra eski Türk düşüncesindeki Tanrı anlayışlarına da bakmak gerekir. Anlayışlar denilmesinin sebebi ise köklü bir tarihe sahip olan Türk milletinin hem zaman içerisinde hem de değişik coğrafi bölgelere yayılmaları ve oralarda diğer milletlerle münasebetlerinden kaynaklı dini inançlarında birtakım değişikliklerin görülmesidir. Dolayısıyla Türklerin Tanrı anlayışlarında bazı farklılaşmaların olması gayet olağan bir şeydir. Bu olağan süreç içerisinde değişmeyen bir şey varsa o da Türklerin tek Tanrı inancını muhafaza etmiş olmalarıdır.

Eski Türk düşüncesindeki Tanrı kavramının ilk dönemlerde Gök ve Tanrı anlamlarını içerdiği görülmektedir. Mitoloji ve destanlarda bahsedilen Tanrı yaratan, yaşatan, kut veren ve yarlığayan güç olarak birçok özelliğe sahiptir. O ay, güneş ve yıldızların uzağında hatta yukarısında bulunmaktadır. Tanrı, insanı gök ile yer arasında yaratıp ona akıl, lisan ve ahlaki güzellikler verendir. Tanrı'nın gök/yüce anlamına da gelmesinden dolayı O'nun evrene tanrısal özellikler veren ve evrende ezelî bir hareketliliğe kaynaklık eden güç olduğu anlaşılmaktadır.[28] Bu hareketlilikle irtibatlı olarak gökte müşahede edilen ve orada gerçekleşip yere tesir eden gök gürültüsü, yağmur, gece ve gündüzün oluşması gibi bazı doğa olayları kutsal kabul edilmektedir.[29] Bu bakımdan ilk dönemlerde Tanrı ile gök sözcüklerinin birbirini tamamlar şekilde kullanılmış olduğu söylenebilir.

Türklerde erken dönemlerde var olan Tanrı anlayışına dair yaklaşımlarının yer aldığı eserlerin mitolojiler olduğu söylenebilir. Mitlerde ilk olarak kaosun ve belirsizliğin hâkim olduğu bir zaman dilimi anlatılmakta sonrasında ise yaratılış ile kaostan kozmosa dönüşümün gerçekleştiği görülmektedir. Altay-Yakut mitolojileri incelendiğinde kaosu sonlandıran, evrendeki hareketliliği ve yaratılışı başlatan bir gücün varlığı anlatılmaktadır. Bununla birlikte Tanrı olarak kabul edilen bu gücün,

---

28 Mübahat Türker Küyel, Türk Kültürü Makaleleri I, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2016, s.768.

29 Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s.188.

kozmik sistemdeki düzenin kurucusu şeklinde karşımıza çıktığı söylenebilir. Örneğin Yakut mitolojisinde ilk ve büyük yaratıcı Ürüng Ayıg Toyon olarak isimlendirilmiştir. O, diğer ruhların en üstünde bulunan büyük bir varlık olup her şeyi yaratandır. Tanrı, sahip olduğu kudretiyle dünyayı idare etmektedir. Ancak Tanrı'nın evrendeki olaylara herhangi bir tesiri olmamakta ve kişilerin özel işleriyle ilgilenmemektedir.[30]

Tanrı'nın evrendeki işleyişle ilgili olmama durumu, güneşten ışığın yansımasına veya yıldırımın sesinin duyulmasına benzer. Başka bir ifadeyle nasıl ki güneşten ışık kendiliğinden yayılıyorsa evren de Tanrı'dan kendiliğinden meydana gelmiştir. Dolayısıyla Tanrı var olmasına rağmen evrene herhangi bir müdahalede bulunmadığı ve insanların hayatlarına karışmadığı gibi onların dileklerine de karşılık vermemektedir. Fakat bazı durumlarda istisnai olarak insanlara yardımda bulunmak suretiyle onları ölümden kurtarabilir. Tanrı'nın bu tarzda yapacağı yardım da ancak efsanelerde yer alan kahramanlar için geçerlidir.[31]

Yakut mitolojisindeki Tanrı'nın evreni yarattıktan sonra evrenle ilgili işleyişe müdahil olmaması, Aristoteles'in ilk hareket ettiricisini hatırlatmaktadır. Zira Aristoteles'in Tanrı'sı da evrene ilk hareketi verdikten sonra bir kenara çekilmekte ve evreni kendi işleyişine bırakmaktadır. Aşağıda da değinileceği üzere Farabi'nin Aristoteles'in ilk hareket ettirici fikrini İslam inancı ile uzlaştırmaya çalışmasında, Aristoteles'in fikirleri ile eski Türk inançlarındaki Tanrı kavramının benzerliğini de dikkate aldığı söylenebilir.

Bir diğer Türk mitolojisi olan Altay mitolojisinde de Yakutlardakine benzer bir Tanrı anlayışıyla karşılaşılmaktadır. Altay Türklerine göre varlık hiyerarşisinin tepesinde "Tengere Kayra/Kayra Han/Tengri Kayragan" adı verilen Tanrı bulunmaktadır. Burada Tengere/Tengri, Gök ve Tanrı anlamında kullanılmıştır. Kayragan kelimesi ise Türkçede kayırmak fiilinden gelen saklamak ve korumak anlamında olup Tanrı'nın koruyan, saklayan gibi niteliklere sahip olduğunu ifade

30 Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s.465.

31 Ziya Gökalp, Türk Medeniyeti Tarihi, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2019, s.69.

etmektedir.[32] Bu inanışa göre Kayra Han insanları koruyan ve evrendeki varlığı başlatan güçtür. Kendisi göğün en yüksek tabakasında bulunarak evrenin yazgısını belirlemektedir.[33] Hem Yakut hem de Altay mitolojilerindeki Tanrı anlayışlarının birbiri ile benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Türklerin yaşadıkları dönemin şartları ile eldeki imkanların yetersizliği ve bilgilerin tecrübe edilebilir olmaktan uzak oluşu olayları algılama biçimlerini etkilemiştir. Yaşadıkları dünyadan baktıklarında gök/gökyüzü her zaman onlar için ulaşılmaz ve erişilmez olmuştur. Gök nasıl ulaşılmaz ise Tanrı da yüce ve erişilmez olmalıydı. Bundan dolayı Türkler inandıkları yüce varlığa her zaman göğü tahsis etmişlerdir. Tanrı'yı nitelemek maksadıyla yine yaşadıkları dünyadan hareketle "yukarıda, üstte, gökte olan" şeklindeki kelimelerin de Tanrı için hem bir yüceliğe hem de bir konuma işaret ettiği şeklinde yorumlanabilir.

Eski Türk düşüncesinde Tanrı kelimesinin ilerleyen dönemlerde Gök/Kök Tengri şeklinde iki kelimenin oluşturduğu bir tamlama olarak karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu tamlamanın öncelikle erken dönemlerde söylenen Tengri kelimesinin içerdiği anlamı devam ettirdiğini sonrasında ise anlam genişlemesine doğru evrildiği söylenebilir. Türkler, Gök Tengri kelimesine en genel manada Tengri'nin içerdiği yücelik ve ululuk gibi manaları vermekle birlikte "gökyüzüne hâkim olan güç" anlamını da vermişlerdir. Bununla birlikte gök kelimesi ile astronomik olarak yıldızlar, güneş ve ayı da içine alan göğün en yüksek yerini (arş) ifade etmek için kullanmışlardır.[34]

Türk dünyasının ilk yazılı eserleri olarak bilinen Göktürk yazıtlarında da Gök Tanrı inanışının yansımalarını görmek mümkündür. Yazıtlarda Tengri'nin başlangıcı ve sonu olmayan, ezelî olan, her şeyi yaratan bir güç olduğu anlaşılmaktadır. Türk mitolojisi ve destanlarında olduğu gibi burada da Tanrı

---

32 Abdülkadir İnan, İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, Ankara, A.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, No:148, 1980, s.12.

33 Abdülkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, Ankara, Altınordu Yayınları, 2020, s.30.

34 Gök kelimesinin Tatarcada "kuk", Kırgızca, Çağtayca ve Altaycada "kök", Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde de gök/göy[34] şeklinde ifade edildiği görülmektedir.

kişilerin işlerine karışmamaktadır. O dünyadaki nizamı sağlayan, yöneten ve insanoğlunun kaderini belirleyendir. Her şeyi görüp bilen ve bundan dolayı da her şeyin sorumlusu olan, yaşatan ve öldürendir. İyinin ve tüm iyiliklerin kaynağı olan Gök Tanrı kötülükten uzaktır. Dualarda gökteki en büyük ruh olarak kabul edilendir. Aynı zamanda Gök Tanrı devlet ve milleti koruyan, kut veren ve verdiği kutu geri alan bir güce de sahiptir.[35]

Kaşgarlı Mahmud Dîvanü Lügâti't-Türk adlı eserinde Tengri kelimesinin Müslüman olmayan Uygur Türkleri için ifade ettiği anlama dair şöyle bir açıklamada bulunmuştur1: "Kafirler göğe, Tengri derlerdi. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine büyük görünen şeylere de hep Tengri adını verirlerdi. Bu yüzden bu gibi şeylere tapınır ve secde ederlerdi. Yine bu kimseler, bilgin kişilere de Tengriken derlerdi."[36] O dönem insanlarının nesnel anlamda büyük gördükleri cisimlere yücelik anlamını yükledikleri söylenebilir.

Verilen bilgilerden hareketle Farabi'de Zorunlu Varlık'ın varlıklar arasında en üstte ve diğer varlıkların da mertebe bakımından O'ndan sonra yer alması görüşü ile Türk düşüncesindeki Tanrı anlayışlarının birbirine benzeyen yönleri olduğu anlaşılmaktadır.

Farabi'nin Tanrı Anlayışı ile Eski Türk Düşüncesindeki Tanrı İnancının Mukayesesi

Farabi'nin Tanrı'nın varlığı, zorunluluğu, her şeyin sebebi oluşu ve hiçbir şeye benzemediği şeklindeki görüşleri, her ne kadar İslam dininden kaynaklanıyor ise

---

35 Necati Gültepe, Türk Mitolojisi Yeni Araştırmalar Işığında, İstanbul, Resse Yayınları, 4.Baskı, 2014, s.405-406.

36 Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lügâti't-Türk, Haz. Ahmet Bican Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Ankara, TDK Yayınları, 2014, s.501. Bu ifadede geçen Tengriken kelimesi DLT'de "Tanrı'ya tapan, bilgin kimse" anlamına gelmektedir. Bununla ilgili olarak İsmail Erdoğan tapmanın aynı zamanda ibadet etmeyi de gerektirdiğini belirtmiş ve "Tengriken" kelimesinin, günümüzde ilahi dinlerin tanrılarına inanan kişiler için felsefî bir terim olan "teist" kelimesine karşılık geldiğinin iddia etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *"Bazı Felsefî Kavramlara "Divanü Lügati't-Türk"ten Karşılık Olabilecek Terim Örnekleri"*, F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17:1, 2012, s.15-30.

de bu görüşlerin aynı zamanda eski Türk inançları ile de bağlantılı olduğu ifade edilebilir. Şöyle ki, Farabi'deki Zorunlu Varlık'ın var edici ve yaratıcı özelliğe sahip olması ile Türklerdeki Tengri'nin var eden, yaratan ve her şeye gücü yeten gibi bazı vasıflarının olması her iki düşüncenin benzer yönlere sahip olduğunu göstermektedir.

Eski Türk düşüncesinde Tanrı'nın yaratması "Törü" kelimesine karşılık gelmektedir. Kaşgarlı'nın eserinde de "Tenri ajun törütti (Tanrı alemi yarattı), Tanrı yalınuk töritti (Tanrı Adem'i(insanı) yarattı)"[37], "Yalnuk törüdi (Beşer yaratıldı)"[38] şeklinde yer alan ifadeler, Tanrı'nın yaratıcı ve var olma gücüne işaret etmektedir. Ayrıca Tanrı ile ilgili "Ugan" kelimesi de eserde Tanrı'nın sıfatı olarak "Ugan Tengri (Gücü yeten Tanrı)"[39] şeklinde her şeye gücü yeten Tanrı anlamında kullanılmıştır. Dolayısıyla her iki düşüncede de Tanrı'ya atfedilen özelliklerin O'nu diğer varlıklardan ayırdığını ve "Tanrı" denildiğinde, O'nda olması gereken öncelikli vasıfların neler olduğuna işaret ettiği görülmektedir.

Farabi'ye göre Zorunlu Varlık özü itibariyle madde olmadığı ve herhangi bir maddede bulunmadığı için cevheri bakımından bilfiil akıldır. Aynı şekilde O, maddeye ihtiyaç duymamasından ötürü yine cevheri bakımından akledilendir. Tanrı'nın akledilen olması için kendisinin dışında ayrı bir öze ihtiyacı bulunmamaktadır. Ayrıca kendisi bizzat akıl olduğu için kendi özünü de düşünmektedir. Dolayısıyla O hem âkil hem ma'kûldür hem de akıldır. Tüm bunlar Tanrı'da bölünmeyen tek bir cevherin varlığını göstermektedir. İlk Olan, en mükemmel akılla en mükemmel akılsalı kavrayan ve en mükemmel bilgi ile bilen olduğu için kendisi diri ve hayat olarak adlandırılmaya da en çok layık olandır. O'nun akıllı ve akılla, bilen ve bilgi olması nasıl bir ve tek anlama geliyorsa diri ve hayat olması da aynı manaya gelmektedir.[40]

---

37 DLT, s.327.
38 DLT, s.461.
39 DLT, s.36.
40 Farabi, İdeal Devlet, s.13-16.

Zorunlu Varlık'ta her şey tek bir öz olduğundan diğer özelliklerde olduğu gibi güzel ve güzellikte O'nda aynıdır. Bir şey kendisini sevdiği, kendisinden hoşlandığı müddetçe mutlu olur. Tanrı da ilk varlık olması hasebiyle kendisine ve özüne âşıktır. Bu durum kendisinde seven ve sevilenin, âşık ile mâşukun aynı anlama geldiğini göstermektedir.[41]

Farabi'nin fikirlerine benzer bir yaklaşımın Türkler tarafından dikilen yazıtlarda da "Tengri" veya "Tengri teg Tengri" şeklinde ifade edildiği görülmektedir. Burada Tengri kelimesi, zaman ve mekândan bağımsız bir biçimde var olan güç anlamındadır. "Tengri teg Tengri" ifadesindeki "teg" kelimesi "gibi, benzer" anlamına gelmektedir. Yazıtları ilk defa çözümleyen Thomsen, ibaredeki ilk Tengri kelimesinin "Tanrı" ve ikinci Tengri kelimesinin ise "gök" anlamına geldiğini söyleyerek deyimi "Göğe benzer Tanrı" şeklinde tercüme etmiş ve Tanrı'nın gök gibi sonsuz olduğunu belirtmiştir.[42]

Talat Tekin, aynı deyimi "Tanrı gibi (ve) Tanrı"[43] şeklinde çevirmiştir. Bahaeddin Ögel ise deyime "Tanrı'ya benzer Tanrı" şeklinde anlam vermiştir. Ögel, bununla Tanrı'nın kendisinden başka bir şeye benzemediğini ve kendisine benzeyen tek şeyin yine kendisi olduğunu ifade etmiştir. Bu yaklaşımın da Tanrı'nın İslam'daki Vâcibü'l-Vücud oluşuna delil teşkil ettiğini düşünmektedir.[44]

Yapılan her üç değerlendirme de makul olmakla birlikte Bahaeddin Ögel'in değerlendirmesi hem İslam inancındaki hiçbir şeye benzemeyen Allah inancı ile hem de Farabi gibi Türk kökenli filozofların Zorunlu Varlık anlayışlarıyla paralellik arz ettiği söylenebilir.

Farabi metafiziğinde Tanrı, zorunlu ve sebepsiz olması bakımından birdir. Aynı zamanda O, hiçbir maddeye ihtiyaç duymamasından ötürü de birdir. Farabi'nin "…kendisi ile kendi zâtında mevcut olmasını sağlayan varlıktan bir başkası mümkün değildir. Dolayısıyla O'nun kendisi dışındakilerden ayrı olması,

41 Farabi, İdeal Devlet, s.20.
42 Ögel, Türk Mitolojisi II, s.189.
43 Talat Tekin, Orhon Yazıtları, Ankara, Bilgesu Yayınları, 2019, s.35.
44 Ögel, Türk Mitolojisi II, 190.

zâtıyla aynı olan bir birlik sebebiyledir. Şu halde İlk, "bir"dir ve "bir" ismine ve onun anlamına kendi dışındaki her "bir" olandan daha layıktır."[45] şeklinde belirtmiş olduğu ifadesiyle hakikatte "bir" olmanın yalnız Tanrı'ya has bir özellik olarak karşımıza çıktığı söylenebilir.

Farabi'ye göre hakikatte tek olan varlığın birden fazla tezahürü bulunmaktadır. Hakikatin ise görünen çokluktaki birliğe ulaşmak olduğunu ifade etmektedir. Var olanların çokluklarından ve sahip oldukları mükemmellik seviyelerinden hareketle birlik düşüncesine, Bir'e ve en mükemmele ulaşmanın Farabi metafiziğinde oldukça önemli bir yere sahip olduğunu görülmektedir.[46] Kendisi O'nun "Bir" olmasını, Tanrı ile yarattıklarının farklı özelliklerde olduğuna işaret etmiştir. Çünkü "Bir"in kendine has bir yapısı vardır ve bu anlamda O diğer varlıklardan bağımsızdır, üstündür. Varlık bakımından da biriciktir. Bundan dolayı mümkün varlıkların O'nun taşıdığı özelliklere sahip olması düşünülemez.[47]

Mutlak anlamda "Bir" in varlığı iki yönden ele alınabilir. Birincisi O, varlıklar arasında var olmasının ilkliği bakımından sayıca tek ve birdir. İkincisi ise Tanrı'nın özü ve cevheri bakımından aynı olduğundan ve herhangi bir parçalanma, bölünme söz konusu olmadığından O mutlak manada birdir, basittir. Tüm bunlara ek olarak "Bir" kendine has bir yetkinliğe sahip olduğundan tektir. [48]

Farabi "*…Demek ki, İlk Olan, varlık bakımından biriciktir ve O'nun varlık türünü paylaşan başka hiçbir varlık yoktur. Şu halde O, birdir ve mertebesi bakımından da biriciktir*."[49] ifadesiyle Tanrı'nın en mükemmel olduğunu ve diğer varlıklarla hiçbir mevzuda ve hiçbir şekilde ortaklığının mümkün olmadığını belirtmiştir. Şayet böyle bir şey olmuş olsaydı O'nun varlığı her iki varlığı bir arada bulunduran

---

45 Farabi, Es-Siyâsetü'l-Medeniyye (Mevcutların İlkeleri), Çev. Yaşar Aydınlı, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2020, s.44. Ayrıca "bir" kavramıyla ilgili olarak Farabi'nin "Kitabu'l-Vahid Ve'l-Vahde" eserine bakılabilir. Bu eserde Tanrı'nın birliğinden öte farklı anlamlara gelen ve çeşitli şekillerde incelenen "bir" kavramı ele alınmıştır. Bkz. Farabi, Kitabu'l-Vahid Ve'l-Vahde, Çev. Cevdet Kılıç, Ankara, Fecr Yayınları, 2014.

46 Farabi, Kitâbü'l-Mille (Din Üzerine), Çev. Yaşar Aydınlı, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2021, s.60.

47 Farabi, İdeal Devlet, s.6.

48 Yaşar Aydınlı, Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi, İstanbul, İz Yayıncılık, 2017, s.30.

49 Farabi, İdeal Devlet, s.9.

varlıktan daha aşağıda olurdu. Bu durumda Tanrı'nın noksanlık barındırdığı sonucu çıkardı. Oysa Tanrı tamdır ve özünün dışında mümkün bir şey mevcut değildir. Aynı varlık mertebesini paylaşan olmadığından O mertebe bakımından da biriciktir.[50]

Farabi'nin "Bir'i" bize İbn Fazlân'ın Seyahatname adlı eserinde geçen bir olayı hatırlatmaktadır. X. asrın başlarında İtil(Volga) Bulgarlarının hakanı tarafından İslamiyet'i öğretmesi için dönemin halifesinden İbn Fazlân'ın gelmesi talep edilmiştir. Hakan, İbn Fazlân'a Oğuz Türkü bir mütercim vasıtasıyla "Rabbınızın karısı var mı?" diye sorar. Bunun üzerine İbn Fazlân tövbe edince soruyu soran kişi de ellerini göğe açarak "Bir Tengri" der. Benzer şekilde kendisi, Oğuz Türklerinden bahsederken "…aralarında biri zulme uğrarsa veya sevmediği bir şey görürse, başını semâya kaldırır ve "Bir Tengri" dediklerini belirmiştir. İbn Fazlân'a göre bu ifadeler "Bir Allah" anlamına gelmektedir.[51]

Türklerle ilgili yapmış olduğu çalışmalarıyla tanınan V. Radloff'ta da başka bir örnek görülmektedir. Kendisi yazmış olduğu eserinde, Türklerin tek Tanrı'ya inandıklarına dair "… Güneş yükselince Er-Sayın, bir tepenin başına çıktı ve "Ey yaratan (casağan) yalnız (tek) Tanrım!" şeklindeki ifadelere yer vermiştir.[52]

Orhun yazıtlarında işaret edilen dinî mitolojik sistemin merkezindeki Gök Tanrı için kullanılan ifadeler her zaman tekil biçimde yer almıştır. Bununla birlikte Türk hükümdarları savaş sonrası zafer kazandıklarında ellerini göğe uzatarak "Ey Gök Tanrı, Sana şükürler olsun" diyerek bir ve tek olan Tanrı'ya şükranlarını sunmuşlardır.[53]

Uygur Türkleri de Tanrı'nın bir ve tek olduğuna, O'nun herhangi bir varlık biçiminde tasavvur edilemeyeceğini belirtmişlerdir. Bu sebeple Türkler arasında

---

50 Farabi, Es-Siyâsetü'l-Medeniyye, s.42.

51 İbn Fazlân, Seyahatname, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Tarih Encümeni Yayınları, 2020, s.37, 182.

52 Ögel, Türk Mitolojisi II, s.302.

53 Gültepe, Türk Mitolojisi, s.406.

putçuluk veya put tapınmaya yönelik davranışlar olmamıştır. Bazı metinlere bakıldığında Gök Tanrı hakkında şu ifadelere yer vermişlerdir:

"Tanrım, Gök Tanrı

Sen güneş ışığındasın

Yere göğe hükmedensin

Güneş gibi aydınlatan…"[54] şeklinde devam eden satırlarda da Tanrı'nın tekliği ve her yerde var olduğu anlatılmıştır.

Eski Türk düşüncesi kaynaklarından olan Yaratılış Destanı'nın giriş kısmında ise "Yer, yer değilken su, su idi; başka bir şey yoktu…"[55] şeklinde başlayan anlatımın devamında söylence Kara Han'a gelmektedir. Destandan onun Tanrı olduğu anlaşılmakta ve Tanrı Kara Han'a "…Sana teklik yaraşır; Tanrı'ya teklik gerek!..."[56] sesiyle hitap edilmektedir. Bu da Tanrı'nın bir ve tek olma özelliğine işaret etmektedir. Söylencenin devamında yine Tanrı'nın bir başka özelliği olan yaratıcılığına da yer verilmiş ve Ak Ana'nın "Yarat!. Yarat!. Yarat!..."[57] diyerek Tanrı Kara Han'a seslendiği görülmektedir.

Türklerde en eski destanlardan biri olarak kabul edilen ve Saka hükümdarlarından Alp Er Tunga adına yazılmış olan destanda Gök Tanrı'nın bazı özelliklerine yer verilmiştir. Bunlardan biri de Peşenk Han'a çocuğunun dünyaya geldiği müjdesi verildiğinde kendisinin başını göğe kaldırarak bir ve tek olan Gök Tanrı'ya teşekkür ettiği anlatılmıştır. Benzer şekilde Gök Tanrı'nın her şeyi bildiği ve onları koruduğuna dair anlatılar da ifade edilmiştir.[58]

İlerleyen dönemlerde İslami bir tesirle yazılmış olsa da Dede Korkut hikayelerinde de Tanrı'nın birliğine vurgu yapıldığı görülmektedir. Deli Dumrul hikayesinin anlatıldığı kısımda, Deli Dumrul canını almaya gelen Azrail' e "Bre

---

54 Gültepe, Türk Mitolojisi, s.408.

55 M. Necati Sepetçioğlu, Yaratılış ve Türeyiş Türk Destanı, İstanbul, İrfan Yayıncılık, 9.Baskı, 2015, s.15.

56 Sepetçioğlu, age., s.17.

57 Sepetçioğlu, age., s.19.

58 Ahmet Haldun Terzioğlu, Saka Türkleri'nin Büyük Hakanı Alp Er Tunga, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, s.17.

Azrail aman, Tanrı'nın birliğine yoktur güman…" şeklindeki af dilemesinde Tanrı'nın bir ve tek olduğunu dile getirmiştir. Yine aynı destan içinde Begil Oğlu Emre'nin anlatıldığı bölümde, kendisinin bir kâfirle mücadeleye giriştiği esnada Allah'ın birliğine sığınarak yapmış olduğu dua kâfir tarafından duyulur ve ona "Oğlan yenildinse Tanrı'na mı yalvarıyorsun, senin bir Tanrın varsa benim yetmiş iki puthânem var." der. Bunun üzerine Begil oğlu Emre de: "Ya asi mel'un sen putlarına yalvarıyorsan ben âlemleri yoktan var eden Allah'ıma sığındım." diyerek karşılık verir.[59] Türklerde özellikle İslam öncesi itikadi sistemlerinin merkezinde yer alan Tanrı'nın bir ve tek olması, O'nun öne çıkan en önemli özelliğidir.

Farabi mükemmel ve yetkin bir varlık olan Tanrı'yı "*…O'nun büyüklük, ululuk ve şerefi de büyüklük ve şerefe sahip olan diğerlerinin üstündedir. O'nun üstün olan bu büyüklük ve şerefi, tözü bakımındandır; tözü ve özünden başka herhangi bir şey bakımından değildir…*"[60] şeklinde Tanrı'nın ululuk ve şeref sahibi olduğunu da ifade etmiştir.

Eski Türk düşüncesinde de Tengri'nin tek ve bir olmasının yanında eşi, benzeri olmadığı, yüce ve ulu olduğu düşüncesinin hâkim olduğunu görmekteyiz. Bununla ilgili olarak Türklerin Tanrı için başkasına boyun eğmeyen, ulu ve büyük anlamına gelen "Bedük"[61], "Ulug"[62] ve her şeyin sahibi ve efendisi anlamında "İdi"[63] sıfatlarını kullandıkları görülmüştür.

Dede Korkut destanındaki Deli Dumrul'un Tanrı'ya yakarışında eski Türk düşüncesindeki Tanrı anlayışının devam ettiği söylenebilir.

"Yücelerden yücesin!

Kimse bilmez nicesin!

Güzel Tanrı,

Nice cahiller seni gökte arar, yerde ister,

---

59 Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1969, s.124, 198

60 Farabi, İdeal Devlet, s.19.

61 DLT, 155, 166, 485.

62 DLT, 921.

63 DLT, 42, 140.

Sen bizzat müminlerin gönlündesin,

Daim duran cebbar Tanrı!

Baki kalan settar Tanrı!…"

Deli Dumrul'un bu yakarışı Tanrı'nın ululuğunun, her türlü nitelemenin ötesinde olan özellikleri içermektedir. Farabi'nin ifadeleri de aslında benzer inancın felsefî bir dille ifade ediliş şeklidir denilebilir.

Farabi bazı eserlerinde Tanrı'nın sıfatlarına dair birtakım ifadelere yer verdiği görülmektedir. Örneğin Tanrı'dan bahsederken O'nun bilen, bilge, gerçek, diri, cömert ve adil gibi niteliklerinden bahsetmektedir.[64]

Filozofa göre Tanrı'nın en önemli sıfatı ilim yani bilgelik sıfatıdır. Çünkü Zorunlu Varlık'ın bilgisi, varlıkların var oluşunu sağlayan bir bilgi olup, insanların bilmesinden farklıdır. İnsanlardaki bilginin oluşabilmesi için bir obje ve o objenin insan zihninde oluşturduğu bir karşılığının olması gereklidir. Oysa Tanrı'nın bilgisi "etki" veya "sonuç" a bağlı olarak oluşmamaktadır. O'nun bilgisi objelere göre değişkenlik göstermeyip, objesini var kılacak bir özelliğe sahiptir.[65] Bu bağlamda O'nun bilgisinin varlıkların varlık kazanmasını sağlayan bir bilgi olup herhangi bir maddenin değişimine bağlı olarak değişmeyen bilgi olduğu anlaşılmaktadır. Tanrı'nın özü nasıl mükemmel, yetkin ve ezelî ise O'nun bilgisinin de tam, eksiksiz ve ezelî bir bilgi olduğu ifade edilebilir.

Farabi Tanrı'nın bilen (âlim) olmasını: *"Çünkü o bilmek için, bilgisi sayesinde mükemmellik kazanacağı, kendisinden başka bir öze muhtaç olmadığı gibi, bilinmek için de kendisini bilecek bir başka öze ihtiyaç duymaz. Tersine bilmesi ve bilinmesi için tözü yeter. Özünün bilgisi ise tözünden başka bir şey değildir. O halde onun bilmesi, bilinmesi ve bilgi (ilm) olması, tek bir öz ve tek bir töze işaret eder."*[66] şeklinde ifade ederek aynı zamanda Tanrı'nın en mükemmel ve yetkin bir varlık olarak tözünde her şeyin bir olduğunu

64 Farabi, İdeal Devlet, s.29; Es-Siyâsetü'l-Medeniyye, s.52.

65 Mehmet Aydın, Din Felsefesi, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1990, s.113.

66 Farabi, İdeal Devlet, s. 14.

söylemiştir. Farabi'nin Tanrı'nın hakîm, hak ve hayy olma durumlarında da aynı yaklaşımı benimsediği görülmektedir.

Türk İslam filozofu Farabi Tanrı ile ilgili bazı sıfat veya isimleri belirtmiş olsa da filozofun mevzu hakkındaki bir diğer düşüncesi de Tanrı'nın özü ve sıfatlarıyla ilgili net bir ayrımın yapılmasını uygun görmemesidir. Farabi Tanrı'ya dair yapılacak olan her türlü ayrımın O'nun birliğine gölge düşüreceğini ve birliği ile çelişeceğini düşünmektedir. Zira Tanrı'ya verilen isimlerin kendi dünyamızda en üstün varlık olarak kabul edilen varlıklardaki mükemmelliğe işaret etmektedir. İnsanların Tanrı için kullandığı niteliklerle dünyadaki varlıklara vermiş oldukları isimler aynı anlamlara gelmemektedir. Bu sebeple Tanrı'ya verilen farklı isimlerin işaret ettikleri mükemmellik türlerinin bizde birden fazla olduğunu düşündürmemesi gerekir. Çünkü Tanrı farklı mükemmellik çeşitlerine bölünemez. Aslında tüm bunlar Tanrı'nın tek bir öze ve birliğe sahip olduğunu göstermektedir.[67]

Farabi'nin belirtmiş olduğu bu yaklaşıma benzer bir anlayışın Türk düşüncesinde de olduğu söylenebilir. Türkler yaşadıkları dünyadan hareketle gökte olduğuna inandıkları Tanrı'ya dair bazı isimler kullanmışlardır. İlk etapta bu isimlerin Tanrı'nın birden fazla olduğuna dair bir izlenim verebilir. Ancak ifade edilen isimlere bakıldığında özü itibariyle bir ve tek olan Tanrı'yı öven, yücelten ve O'nun farklı özelliklerine işaret eden isimler olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Türklerin Tanrı için kullandıkları sözcüklerin insan ürünü olduğunu ancak mahiyetleri itibariyle insanüstü veya Tanrısal özellikleri barındırdığı söylenebilir.

Altay mitolojisinde ilk insan olarak Erlik'in yaratılmasından sonra kendisi Tanrı Ülgen'i aramaya çıkar. Bir müddet sonra da O'nu bulur ve şöyle der: "Tanrı'nın gönlü temiz, yücelerden yüceydi."[68] Buradan anlaşıldığına göre Erlik kendi konumunu düşündüğünde Tanrı'nın sahip olduğu özelliklerin üstün olduğunun farkında olduğu söylenebilir.

---

67 Farabi, Es-Siyâsetü'l-Medeniyye, s. 54.

68 Gültepe, Türk Mitolojisi, s. 74.

Tanrı ile ilgili İslam öncesi bazı şaman metinlerinde "Zayan, Kayra, Dızayaça, Şayan" sıfatların yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte birçok Türk boyunda Bayat(Kadim), Açu(Baba) ve Oğan(Kadir) bazı isimlerin verildiği de bilinmektedir. Yakutların Tanrı'ya verdikleri isim olan Ayı Toyon ışıklı, Yüryüng(Ürüng) ise yüksek veya ulu gibi sıfatları karşılamaktadır.[69]

Yeni müslüman olan bir baksı'nın yapmış olduğu duada Tanrı'nın "Yahşı(Güzel), Cömert, Mirza(Han)" gibi vasıflarına yer verdiği görülmektedir.[70]

Orhun yazıtlarında Tanrı'nın bilginin kaynağı olduğuna dair şu şekilde yer almıştır:

"…Anda kisre Tengri bilig birtük üçün…" (Tanrı bilgi vermediği için…)[71] ifadesinde Tanrı'nın her şeyi bildiği ve O'nun bilgisi ile bazı şeylerin gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

Dede Korkut destanında Tanrı'nın kadir, yüce, ulu, güzel ve kerem sahibi olduğu birçok yerde belirtildiği görülmektedir.[72] Türk düşüncesinde gerek İslam öncesi ve gerekse İslam sonrası Tanrı yaklaşımlarında köklü bir değişikliğin olmadığı söylenebilir.

Sonuç

Farabi, Türk-İslam dünyasında yetişen, düşünceleriyle hem yaşadığı zamana hem de kendisinden sonraki zamanlara yön vermeyi başaran önemli filozoflardandır. O, yaşamış olduğu coğrafyanın kültürünü, mensubu olduğu dinin bilgisini ve tercüme ettiği Antik Yunan felsefi düşüncesini birlikte ele almış ve harmanlayarak özgün bir yaklaşım oluşturmuştur. Tanrı, evren ve insan konularını sistematik bir bakış açısıyla ele alarak İslam düşüncesine yeni bir bakış açısı kazandırmıştır.

---

69 Fuzuli Bayat, Türk Mitolojik Sistemi 1, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2017, s. 218.

70 Ögel, Türk Mitolojisi II, s. 301.

71 Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Tonyukuk, I. Taş, Batı Cephesi, Satır:6.

72 Ayrıntılı bilgi için bkz. Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı.

Farabi'nin metafizik felsefesinin merkezinde Tanrı düşüncesi yer almaktadır. Onun Tanrı hakkındaki görüşlerinde İslam dini ile Antik Yunan düşüncesinin etkili olduğu bilinmektedir. Filozofun Müslüman olmasından hareketle Tanrı ile ilgili ortaya koyduğu düşüncelerindeki öncelikli kaynağın İslam Dini olduğu açıktır. Onun metafizik sistemindeki hiyerarşide ilk sırada yer alan Zorunlu Varlık, İslam dinindeki Allah'a işaret etmektedir. Filozofun Tanrı düşüncesine etki eden diğer kaynak ise Antik Yunan düşüncesidir. Platon, Aristoteles ve Yeni Eflatunculuğun eserlerindeki Tanrı görüşünden etkilenen Farabi, düşüncelerini olduğu gibi felsefi sistemine aktarmamıştır. O, var olan yaklaşımları eklektik bir tarzla ele almış ve Tanrı düşüncesi ile ilgili ortak bir payda oluşturmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Farabi'nin, Tanrı'yı evrensel bir bakış açısıyla ele aldığı ve kendine has bir kozmoloji oluşturmayı başardığı söylenebilir.

Farabi'nin felsefesini orijinal yapan bir diğer düşünce kaynağının da Türk düşüncesi olduğu anlaşılmaktadır. Bir kişinin görüşlerini yaşadığı çevreden bağımsız bir şekilde ele almak o kişinin anlaşılmasında nasıl bir eksiklik oluşturursa aynı durum Farabi için de geçerlidir. Şöyle ki, Farabi'nin doğduğu Kengü Tarban (Otrar) bölgesine İslam dininin girmesi yaklaşık olarak 840 yıllarında başlamaktadır. Filozofun yaşadığı zamanda Müslüman olmayan Türklerin var olduğu bilinmektedir. Bu durum bölge insanının hali hazırda kendilerince oluşturdukları dinî bir yaşam tarzlarının mevcut olduğu bir başka deyişle İslam öncesi Türk kültürünün de yaşandığı anlamına gelmektedir. Kengü Tarban bölgesine yayılmaya başlayan İslam Dini, Türklerin aşina olduğu ve bilinçlerinde nesilden nesile aktarılmış olarak varlığını koruyan Tanrı'yla benzer bir inanç sunmuştu. Gök Tengri'den İslam'daki Allah inancına geçiş Türkler için bambaşka veya farklı bir dönüşüm olmayıp inanç alanında gerçekleşen bir değişim olarak değerlendirilebilir. Dinî ve kültürel etkileşimin yaşandığı bir ortamda Farabi'nin bağlı olduğu Türk kültür ve inancını bir hamlede bırakması veya görmezden gelmesi mümkün değildir. Bu bağlamda filozofun Tanrı'yı isimlendirmesinde ve yorumlama biçiminde, Tanrı'dan insana ve insandan Tanrı'ya doğru ortaya

koyduğu sistematik düşünme şeklinde ve Tanrı'nın anlaşılabilmesi için belirlediği ilkelerin oluşmasında filozofa kaynaklık eden düşüncelerden birinin de yaşadığı coğrafyada varlığını devam ettiren eski Türk düşüncesi olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Adamson, P. And Taylor, R. C., 2018, İslam Felsefesine Giriş, Çev. Cüneyt Kaya, Küre Yayınları, İstanbul.

Aristoteles, Metafizik, 1996, Çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul.

Aydın, M., 1990, Din Felsefesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir.

Aydınlı, Y., 2008, Farabi, İsam Yayınları, İstanbul.

Aydınlı, Y., 2017, Farabi'de Tanrı-İnsan İlişkisi, İz Yayıncılık, İstanbul.

Bolay, S.H., 2013, Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü, Nobel Yayıncılık, Ankara.

Deniz, S., 2019, "*Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Türkçesi Eserlerinde Dinî Terimler*", (Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), Elazığ.

Erdoğan, İ., 2004, Hermetik İslam Düşüncesinde Türlerin Efendisi ve Kâmil Tabiat Anlayışı, Avrasya Yayınları, Ankara.

Erdoğan, İ., 2012, *"Bazı Felsefî Kavramlara "Divanü Lügati't-Türk"ten Karşılık Olabilecek Terim Örnekleri"*, F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17:1, Elazığ.

Ergin, M., 1969, Dede Korkut Kitabı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Ergin, M., 2011, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Farabi, 2014, Kitabu'l-Vahid Ve'l-Vahde, Çev. Cevdet Kılıç, Fecr Yayınları, Ankara.

Farabî, 2016, İdeal Devlet, Çev. Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Farabi, 2020, Es-Siyâsetü'l-Medeniyye, Mevcutların İlkeleri, Çev. Yaşar Aydınlı, Litera Yayıncılık, İstanbul.

Farabi, 2020, Uyûnu'l-Mesâil, Felsefi Meselelerin Kaynağı, Çev. Şerife Gürel, İnsan Yayınları, İstanbul.

Farabi, 2021, Kitâbü'l-Mille (Din Üzerine), Çev. Yaşar Aydınlı, Litera Yayıncılık, İstanbul.

Farabî, Uyun'ul Mesail, H. Ziya Ülken-Kıvamettin Burslav, Kanaat Kitabevi.

Gökalp, Z., 2019, Türk Medeniyeti Tarihi, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

Gültepe, N., 2014, Türk Mitolojisi Yeni Araştırmalar Işığında, Resse Yayınları, 4.Baskı, İstanbul.

Güngör, H., 2020, Türk Din Etnolojisi, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

Hocaoğlu, D., 1994, "*Türk İslam Düşüncesi ve Modern Fizik'de Kozmos*",(Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul.

İbn Fazlân, 2020, Seyahatname, Çev. Ramazan Şeşen, Tarih Encümeni Yayınları, İstanbul.

İnan, A., 1980, İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, A.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, No:148, Ankara.

İnan, A., 2020, Eski Türk Dini Tarihi, Altınordu Yayınları, Ankara.

Karakuş, M., 2017, "*Farabi Düşüncesinde Tanrı'nın Varlığı ve Nitelikleri*", 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.3, S.6, Kilis.

Kaşgarlı M., 2014, Dîvânu Lügâti't-Türk, Haz. Ahmet Bican Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, TDK Yayınları, Ankara.

Küyel, M.T., 2016, Türk Kültürü Makaleleri I, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul.

Olguner, F., 1987, Farabi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ögel, B., 2014, Türk Mitolojisi I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Ögel, B., 2014, Türk Mitolojisi II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Özcan, H., 2017, Farabi'nin İki Eseri Siyaset Felsefesine Dair Görüşler ve Mutluluk Yoluna Yöneltme, M.Ü İFAV Yayınları, İstanbul.

Platon, Timaios, 2015, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul.

Plotinus, Enneadlar, 2011, Çev. Zeki Özcan, Birleşik Yayınevi, Ankara.

Roux, J.P., 2015, Eski Türk Mitolojisi, Bilge Su Yayınları, Ankara.

Sepetçioğlu, M. N., 2015, Yaratılış ve Türeyiş Türk Destanı, İrfan Yayıncılık, 9.Baskı, İstanbul.

Sunar, C., 1973, İslam Felsefesinin Yunan Kaynakları ve Kozalite Meselesi, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Sunar, C., 2004, İslam'da Felsefe ve Farabî I, Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları, İstanbul.

Tanyu, H., 1980, İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, no:148, Ankara.

Taylan, N., 2013, İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri, İFAV Yayınları, İstanbul.

Tekin, T., 2019, Orhon Yazıtları, Bilgesu Yayınları, Ankara.

Terzioğlu, A. H., Saka Türkleri'nin Büyük Hakanı Alp Er Tunga, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.

Togan, Z.V., 2019, Umumi Türk Tarihine Giriş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.